

===== Szamborovszkyné Nagy Ibolya =====

/// Magyar reformátusok a Szovjetunióban a hruscsovi egyházüldözés időszakában

== Az egyházakat felügyelő szovjet hivatalok

A kárpátaljai magyar református gyülekezetek, egyházközségek története nem érthető meg a hivatalos szovjet egyházpolitika – legalább vázlatos – ismertetése nélkül. Ennek alapjait még az októberi forradalmat követő időszakban fektették le. A Népbiztosok Tanácsa 1918. január 20-án „*Dekrétum a lelkiismereti szabadságról, az egyházi és vallási közösségekről*” címmel döntött a szekularizációról, majd 1929-ben rendeletben tiltottak meg minden vallási propagandának minősülő cselekedetet. Ennek értelmében kizárólagosan csak az egyházi épületek falain belül kerülhetett sor vallási eseményre, azon túl bármilyen hitbéli megnyilvánulás (így például az evangélium hirdetése is) törvénybe ütközőnek minősült. Az egyházak és felekezetek az Állami Politikai Hivatal felügyelete alá tartoztak.

1943. szeptember 14-én aztán (különböző okok miatt)¹ felállították az Orosz Pravoszláv Egyház Ügyeinek Tanácsát, s a pravoszlávokat formálisan kivonták a titkosszolgálat közvetlen adminisztratív irányítása alól. Sztálin és Szergij pátriárkai helytartó kiegyezése jelentős változást eredményezett a szovjet állam és a pravoszláv egyház viszonyában: a főpapokat ezután a pártvezetés engedélyével nevezték ki, így az állam megbízható támaszai lettek. Privilégiumaikat tekintve a legfelső párt- és állami vezetés tagjaival váltak egyenrangúvá, többen kormánykitüntetésben is részesültek. Majd miután 1944 nyarán a Vörös Hadsereg átlépte a Szovjetunió 1941 előtti határait, Sztálinban megfogalmazódott a kérdés, miért is ne vegye felügyelete alá a többi felekezetet is. A Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa 1944. május 19-én (572. számú rendeletével) létrehozta a nem pravoszláv felekezetek felügyeletével foglalkozó Vallási

1 == Erről bővebben lásd: Gereben, 2001.

Kultuszok Ügyeinek Tanácsát (VKÜТ),² s élére Ivan Vasziljevics Poljanszkij³ ezredes került.⁴ Ekkor Sztálin még úgy vélte, hogy az egyházak az állam érdekeinek képviselői lehetnek majd, ha kellő „idomításon” esnek át.

Kárpátalja területén 1946. január 25-én léptek hatályba a Szovjetunió törvényei, s a vallási szervezetek ellenőrzését ott is két állami hivatalra bízta: Petro Lintur maradt az Orosz Pravoszláv Egyház Ügyei Tanácsának kárpátaljai területi meghatalmazottja,⁵ a Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának helyi referense (amely a református, római katolikus, görög katolikus és a szabad egyházakat felügyelte) pedig Szergij Ljamin-Agafonov lett.⁶ Az általunk tárgyalt időszakban Ljamin-Agafonov után 1948–1959 között Mihajlo Raszputyko, majd 1960–1965 között M. Szalamatin állt a VKÜТ élén vallásügyi meghatalmazottként.

= = = A felekezetek helyzete a pártállamban, 1953-ban

Sztálin halála után az állam és az egyházak kapcsolatában fennálló állapotokat leginkább a „ТТТ” elvével lehetne jellemezni, ugyanis a pravoszláv felekezet (ahogy utaltunk rá) kivételezett helyzetben volt a többiekkel szemben, vagyis a támogatott kategóriába tartozott, míg más felekezetek az éppen csak megtűrtbe, s a szekták és kiségyházak a tiltottba. Nem volt ez másképpen Kárpátalján sem, csupán az tette sajátossá a keresztény felekezetek helyzetét az 1944-ben bekebelezett vidéken, hogy ott a pravoszlávia még 1945-ben (a csehszlovák időszakban lezajlott jelentős és célirányos állami támogatások után) sem tette ki a vidék jegyzett felekezeti lakosságának több mint 15%-át.⁷ A legjelentősebb és legnépesebb felekezetet – a görög katolikusokét – 1949 februárjában betiltották, híveiket, templomaikat és egyéb épületeiket a pravoszláv egyház szerezte meg.

A Szovjetunióban 1953 márciusában harc indult a hatalomért, amely ún. kollektív irányítást szült 1956-ig. S mivel addig az egyházakat a pártszervezetek felügyelték, de a párt ebben az időszakban veszített az államigazgatásban addig betöltött szerepéből, így az egyházak felügyelete egy időre háttérbe szorult.

2 = = Мицель, 1998.

3 = = Ivan Vasziljevics Poljanszkij (1898–1956) a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumának tisztjeként lett 1944-ben kinevezve a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa mellett létrehozott VKÜТ élére.

4 = = Советов.

5 = = Petro Lintur (1909–1969) ruszin/ukrán néprajztudós, irodalomtörténész, aki 1945. április 20. és 1947. március 25. között töltötte be a hivatal vezetőjének posztját.

6 = = ДАЗО, Ф. Р-1490. оп.1. од.36. 11. арк. 4.

7 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело 114, арк. 167. A táblázat saját szerkesztésű, a jelzett forrás adatai alapján.

Felekezet	Bejegyzett egyházköztség	Templom és imaház	Engedéllyel rendelkező lelkészek	Be nem jegyzett egyházköztségek
Reformátusok	63	63	52	28
Római katolikusok	60	60	22	1
Baptisták	29	27	28	1
Hetednap adventisták	10	10	10	2
Zsidók	3	3	3	2
Mindösszesen:	165	163	116	32

1. táblázat. Felekezeti megoszlás Kárpátalján az 1953. június 1-jei állapot szerint⁸

= = = Az egyházüldözési kampány okai és sajátosságai

Egy amerikai egyháztörténész Hruscsovnak a hatalomért folytatott harcban történt győzelmét jelöli meg az egyházüldözés egyik okaként, mivel 1957-től már ugyanolyan egyszemélyi hatalommal rendelkezett, mint elődje.⁹ Több kutató véli úgy, az okot valójában magának Hruscsovnek a személyiségében kell keresni, mert a pártvezér oly mértékben volt meggyőződéses kommunista, hogy az egyházban komolyan a szovjet hatalom kiengesztelhetetlen ellenségét látta.¹⁰ Mindemellett a párt (visszatérve az 1920-as évek irányvonalához) szeretett volna véglegesen megszabadulni egyik legbefolyásosabb ideológiai ellenlábásától, az egyházaktól.

Az okokon kívül néhány sajátosságot is ki lehet emelni a folyamat kapcsán. Ilyen volt például a kampány célja, amely egyértelműen az átnevelésre irányult. Pontosán ezt fogalmazta meg az SZKP harmadik Programjának egyik szakasza, amelyet 1961-ben fogadtak el: „...a vallás a kapitalizmus maradványa az emberek tudatában, és ezek ellen a maradványok ellen folytatott harc valójában az [SZKP] kommunista nevelésének része”.¹¹ Ebben az új programban jelent meg a „kommunizmus építőinek erkölcsi kódexe” is, amely szerint „a szocialista társadalom tagjai egyesítik magukban a lelki gazdagságot, erkölcsi tisztaságot és testi tökéletességet”, s ezek majd kiszorítják a vallásos gondolkodást a felnövekvő nemzedék tudatából. A kampány totalitárius, mindent átható, átfogó jellegű volt, mert a vallás elleni harcban nemcsak a rendvédelmi és erőszakszervezetek, de a párt és szovjethatalom szervei, a vállalatok vezetői és munkáskollektívái, a szakszervezetek, a Komszomol és szinte minden társadalmi

8 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело 1114, арк. 167. A táblázat saját szerkesztésű, a jelzett forrás adatai alapján.

9 = = Заватски, 1995: 154.

10 = = Курганская, 2011: 161–164.

11 = = Программа КПСС, 1964: 121–122.

szervezet részt vett (volt, aki meggyőződésből, és volt, aki csak kényszerűségből). Ezt a helyzetet fogalmazta meg később egy baptista így: „Szabadon imádkozhatsz, de imádat egyedül csak az Isten hallhatja”.¹² Amennyiben birodalmi szinten vizsgáljuk az egyházellenes kampányt, akkor gyakran tűnik elő az a korabeli hivatalnoki vélekedés, miszerint az orosz pravoszláv egyház hívei még elfogadhatók, a többi felekezet nehezen, de tűrhető, ám a szektások, azok valami szörnyű emberi képződmények, akik visszafordíthatatlan károkat okoznak a „szovjet hazának”.¹³

= = Az egyházüldözési kampány szakaszai – A megengedőbb időszak: 1953–1958

1953 nyarától jól érzékelhető fellendülés indult el a felekezetek vallásgyakorlásában. Erről az SZKP Propaganda- és Agitációs Osztálya 1954 áprilisában „A természet-tudományos, vallásellenes propaganda jelentős hiányosságairól” címmel küldött feljegyzést a párt Központi Bizottságának, amelyben aggasztónak ítélték a felekezetek tevékenységének látványos megélénkülését országszerte. A jelentés riasztónak minősítette a vallási irodalom számának radikális növekedését, a templomba járók és az ún. szent helyek látogatási számának ugrásszerű emelkedését is. A július 7-én kiadott „A tudományos-ateista propagandában fellépő jelentős hiányosságokról és azok javításának intézkedéseiről” című párthatározat szinte szó szerint megismételte az előbbi jelentést, egyértelműen elítélte a vallás ily mértékű „elharapózódását”, és szigorításokat írt elő.¹⁴ A *Pravda* július 24-én vezércikkben szólított fel a tudományos-ateista propaganda kiszélesítésére s rosszállóan jegyezte meg: „...valamiért a lelkiismereti szabadság alatt csak a vallási nézetek terjesztését értik”.¹⁵ Pedig akkor ez az állítás nem állta meg a helyét, de ettől kezdve a párt és a Komszomol, valamint a szakszervezetek támadó jellegű ateista propagandakampányba kezdtek az iskolákban és a felsőoktatásban éppúgy, mint a gyárakban és a kolhozokban. A párthatározat teljesítése közben tömegessé vált az adminisztratív és durva beavatkozás a vallási közösségek és a lelkészek mindennapi életébe olyannyira, hogy a párt- és tanácsi szervezetek elárasztották a hívek panaszlevelei, amelyekben az állampolgárok a hatályban lévő törvények megsértéséről számoltak be. A külföldi visszajelzések is egyértelműen negatívak voltak, s így a kollektív vezetés javaslatára a párt négy hónap múlva (1954. november 10-én) a túlkapások miatt újabb rendeletben – „A lakosság körében végzett tudományos-ateista propagandában elkövetett hibákról” – volt kénytelen visszakozni.¹⁶ A

12 = = Степанов, 2009.

13 = = A szektákat államellenesnek és fanatikusnak minősítették, közéjük sorolták ekkor a Jehova Tanúit, a pünkösdistákat, az ún. „szabad” keresztényeket és a hetednapi adventista reformmozgalom követőit.

14 = = Войналович, 2005: 80–81.

15 = = Правда, 1954: 1.

16 = = Постановление ЦК КПСС, 1954

novemberi rendelet visszavett a szándékos támadásból, inkább az egyéni meggyőzés módszerét javasolta az ateista propaganda változatosabb formáinak alkalmazásával kombinálva. A folyamat enyhítéseként érzékelt a társadalom a bebörtönzött vagy kényszermunkára ítélt papok visszatértét is 1955–56-ban. Pedig többségük letöltötte a rá kiszabott büntetést, habár olyanok is szép számmal akadtak, akik amnesztiával szabadultak. Így alakult ki a liberálisabbnak tűnő egyházpolitika, amely majd öt évig ki is tartott, s csak azután vett radikálisan más irányt, hogy Hruscsov újra egy kézben egyesítette a párt- és állami vezetést.¹⁷

= = = Az egyházüldözési kampány szakaszai – A szisztematikus és nyílt támadások időszaka: 1958–1964

Az SZKP Propaganda- és Agitációs Osztálya 1958 őszén („titkos” jelzővel ellátott) terjedelmes feljegyzést állított össze az első titkár számára, amelyben pontos példákkal alátámasztva tételesen sorolták fel a párt szemszögéből káros vallási jelenségeket.¹⁸ Ez a feljegyzés a pártvezetés kérésére készült nem sokkal az 1958 májusában Moszkvában lezajlott és kudarcba fulladt pravoszláviaközi¹⁹ találkozó után.²⁰ A feljegyzés javaslati képezték az alapját az 1958. október 4-én kiadott „Az SZKP KB propaganda és agitációs osztályának a tagköztársaságok »Tudományos-ateista propagandájának hiányosságairól« szóló beszámolójáról” című párthatározatnak, amely véget vetett a megelőző öt év szabadabb vallásgyakorlatának, és visszatért a harcias és erőszakos valóságellenességhez. A rendelet sarkalatosan fogalmazott, mikor a vallást és az egyházakat a Szovjetunió legnagyobb belső ellenségének nyilvánította, „kapitalista csökevénynek” nevezvén azt, amelyet mihamarabb gyökerestől ki kell irtani a szovjet állampolgárok tudatából. Egymást követték az egyházi rítusokat és liturgiákat, eseményeket és szervezeteket, valamint az azokban tevékeny szerepet vállalók elleni rendeletek: október 16-án szűkítették a kolostorok tevékenységi körét, november 28-án a szent helyekhez történő zárandoklatokat tiltották be. Az év végén pedig elrendelték a lelkészek személyi jövedelemadójának emelését, amely négy év alatt egészében megkétszereződött. Mindezzel azt remélték, hogy az egyházi közösségek, nem bírva az anyagi megterhelést, elkezdenek majd szétesni.

17 = = Hruscsov hatalomszerzésének szakaszai: 1. 1953 szeptembere, amikor megválasztották az SZKP KB első titkárává (megszegvén ezzel a kollektív vezetésről szóló márciusi határozatot); 2. az SZKP 1956. februári XX. kongresszusán elmondott, személyi kultuszról szóló beszéde; 3. 1957 júniusában az ellene szervezett puccskísérlet meghiúsítása, 4. végül 1958. március 27-én a Minisztertanács elnöke lett – újra egy kézben egyesítvén a pártvezetést az államirányítással.

18 = = РГАНИ, Ф. 4. оп. 16. д. 554. л. 5–13.

19 = = Ezalatt az autokefál ortodox egyházakat összefogó és köztük kapcsolatot tartó tanácskozási testületet értik.

20 = = Войналович, 2005: 84.

Év	Az adó éves összege (rubel)
1958	151 000
1959	260 000
1960	286 000
1961	298 000

2. táblázat. A kárpátaljai felekezetekben szolgáló papok személyi jövedelemadójának növekedése 1958 és 1961 között²¹

1959 januárjának végén zajlott az SZKP XXI. kongresszusa, ahol konstatálták a szocializmus teljes és végleges győzelmét a Szovjetunióban, illetve a kommunizmus építésének kezdetét. Egyértelműen a kongresszus ösztönözte az *Ember és világ* című folyóirat 1959-es alapítását, illetve a még 1954-ben alapított, de ekkor újabb vallás-ellenes irányvonallal és tartalommal megtöltött *Tudomány és vallás* című tudományos-ismeretterjesztő havilapot.²² Majd 1960 elején két újabb egyházellenes rendelkezést is: január 9-én „*A pártpropaganda feladatairól napjainkban*”, január 13-án pedig „*A kultuszokról szóló szovjet törvénykezés papság általi megszegésének felszámolására irányuló intézkedésekről*”. És bár 1958-ban a hatalom gondolkodott egy új vallási törvény megalkotásáról is, végül az mégsem történt meg, helyette 1961 áprilisában „Utasítást” adott ki a vallási kultuszokról szóló törvény alkalmazásáról és értelmezéséről, amelyben korrigálta az állam és az egyház kapcsolatát, és új elvárásokat fogalmazott meg a templomokkal és imaházakkal kapcsolatban is.²³ Ez adott lehetőséget az egyházközségek regisztrációjának tömeges visszavonására: 1960-ban 1775 közösség vesztette el hivatalos működési engedélyét a Szovjetunióban.²⁴

Az 1961-es évben érzékelhetően erősödött az egyházak elleni kampány, amelyet a soros kongresszus előtt már adminisztratív szakaszba szerettek volna helyezni. Ezért 1961. március 16-án a Szovjetunió Minisztertanácsának rendelete arra kötelezte a helyi tanácsokat, hogy írják össze a vallási egyesületeket, imaházakat és templomokat, illetve azokat az ingatlanokat, amelyek vallási közösségek tulajdonában voltak. A rendelethez csatolták azokat a korábbi kormányrendeleteket, amelyek elveszítették hatályukat. Köztük volt „*A templomok nyitásáról*”, „*A vallási kultuszok által történő imahelyek nyitásának rendjéről*” és „*Az imahelyek nyitása rendjének változásáról*”.²⁵ A teljes statisztikai összeírás 1962 szeptemberére készült el, amely szerint a Szovjetunióban 10 910 vallási közösséget tartottak nyilván, amelyből 4 424 hivatalos enge-

21 = = ЦДАВОУ, Ф. 4648, оп.2, спр. 16, арк. 97. A táblázat saját szerkesztésű, a jelzett forrás adatai alapján.

22 = = Бондарчук, 2012: 171.

23 = = Петров, 2013: 39.

24 = = ЦДАВОУ, Ф.4648, оп.2, спр. 425, арк. 41.

25 = = Уо. 41.

déllyel, 6 486 azonban engedély nélkül működött. Mindeközben 14 002 papot tartottak nyilván, akik közül 7 970 engedéllyel és 6 032 engedély nélküli volt.²⁶ Így az egyházi épületek és vagyon teljes körű összeírásával kezükbe került az a rendszer, ami ellen fellépni készültek. Nem véletlenül követhető tehát nyomon a korabeli dokumentumokban az, hogy 1961-től kezdve nagyon sok templomot, imaházat zártak be, újak építésére azonban nem adtak engedélyt. A templomok bezárásakor elsősorban egészségügyi és járványügyi, tűzbiztonsági és épületszerkezeti okokra hivatkoztak. Beszédes adat, hogy Kárpátalján 1962. december 29-én 218 templomtól vonták meg a regisztrációt, s ezek közül 158-at már át is alakítottak valamilyen gazdasági célra. Mindössze 60 templom maradt meg az eredeti állapotában.²⁷

Fenti rendelettel azonos napon, vagyis 1961. március 16-án egy másik (263. számú) határozat is megjelent „*A kultuszokról szóló törvények betartásának ellenőrzési szigorításáról*”. Majd május 4-én elfogadták „*A társadalmilag hasznos munka elől kitérő (ingyenélők, élősködők, paraziták) és társadalomellenes parazita jellegű életet folytató személyek elleni harc fokozásáról*” szóló rendeletet, amelyet politikai céllal széleskörűen alkalmaztak szinte minden felekezeti papja ellen.²⁸ A rendeletek megjelenése után Alekszej Puzin²⁹ javasolta a Büntető Törvénykönyv módosítását, amely még abban az évben meg is valósult: a Btk. kiigazított 209. cikkelye értelmében szinte bármilyen indokkal eljárást indíthattak felekezeti ügyben. Ezzel párhuzamosan mozgalom indult az út menti keresztek eltávolítására is.

1962-ben megtiltották a templomokban történő adakozást, hogy a közösségek abból se gyarapodjanak. Illetve ebben az évben történt, hogy XXIII. János pápa levelet írt Nyikita Hruscsovnak, majd december 1-jén felvette vele a közvetlen kapcsolatot is. Ennek ellenére 1963-ban a járási és városi tanácsok végrehajtó bizottságai mellett létrehoztak egy osztályt, amely a vallásgyakorlással kapcsolatos törvények betartását felügyelte és szankcionálta. Mindezek után kicsit meglepő esemény volt, hogy 1963. március 7-én a pápa magánkihallgatáson fogadta a Vatikánban az SZKP főtitkárának lányát, Rada Hruscsovát, és vejét, Alekszej Adzsubejt, az *Izvesztyija* főszerkesztőjét.

Eközben Kárpátalján is lezárult az 1961 márciusában elrendelt teljes körű összeírás, amely a legálisan és illegálisan működő közösségekről, működő és bezárt

26 = = ГАРФ. Ф. 6991, оп. 4, д. 428. акр. 1. Ezt a típusú összeírást 1963-ban és 1964-ben megismételték, ám aztán nem történt hasonló jellegű, teljes körű összeírás.

27 = = ДАЗО, Ф. Р-1490. оп.2, од.зб. 4б, арк. 44.

28 = = Указ Президиума ВС РСФСР от 4 мая 1961 года «Об усилении борьбы с лицами (бездельниками, тунеядцами, паразитами), уклоняющимися от общественно-полезного труда и ведущими антиобщественный паразитический образ жизни». 1970-ben ezt a szabályzatot beépítették az OSZFSZK Büntető Törvénykönyve 209. § 1. cikkelyeként.

29 = = Alekszej Puzin 1956–1965 között állt a Szovjetunió VKÜT-nak élén.

templomokról,³⁰ sőt még az egyházi szentségekről is pontos képet próbált felmutatni. Utóbbiról az alábbi kimutatás született:

Város/járás	A születésekhez viszonyított, egyházi keresztelésben részesültek aránya (%)	Egyházi esküvők aránya (%)	Egyházi temetések aránya (%)
Munkács városa	26,2	4,3	17,7
Ungvár városa	48,6	6,0	52,7
Munkácsi járás	73,9	42,4	92,3
Beregszászi járás	71,4	39,3	66,1
Técsői járás	70,8	41,6	68,0
Husztai járás	68,2	49,5	64,5
Perecsenyi járás	64,8	26,9	68,8

3. táblázat. Szakramentumok kiszolgáltatásának aránya Kárpátalján az 1962-es évben³¹

A fenti adatok érdekes képet rajzolnak a korabeli embereknek az állami elvárásokhoz történő viszonyulásáról: házasságkötéskor a fiatalok inkább hajlottak azok betartására, s nem kérték egybekelésük egyházi megszentelését. Azonban gyermekeiket már igen magas arányban vitték el a paphoz megkeresztelni, s szüleiknek a végtisztességet pedig zömmel egyházi szertartás keretében adták meg. Jól kitűnik még a városi és falusi lakosság közötti szignifikáns eltérés a szakramentumokkal történt élés mutatóiban.

= = = Reformátusok Kárpátalján 1945 és 1953 között

Kárpátalja a Vörös Hadsereg által 1944 októberében történt előzőnlését a helyi reformátusság jelentős mértékben megszenvendte, hisz 25 lelkész és segédlelkész menekült el, de 88 a helyén maradt.³² Ekkora az egyházmegyei szervezetek már csak papíron léteztek, mivel Isaák Imre máramaros-ugocsai, illetve Komjáth Gábor ungi esperesek elhagyták a vidéket, egyedül Bary Gyula beregi esperes maradt a szolgálati helyén. Egy 1947-ben papírra vetett szöveg szerzője így fogalmazta meg az 1944-es állapotokat: „*A háború által okozott külső károk aránylag csekélyek. A templomok épek, és a parókiák is kisebb-nagyobb romlásokkal állnak. Ezek a károk csak helyenként és nem számottevő értékben nehezítették meg az egyház külső életét.*”³³ Ám míg a lelké-

30 = = ЦДАВОУ, Ф.4648, оп.2, спр. 403, арк. 1–13.

31 = = Уо. 12–13. A táblázat saját szerkesztésű, a jelzett forrás adatai alapján.

32 = = ДАЗО, Ф. Р-1490. оп. 1. од.36. 9. 5–6., 9–11.

33 = = MRE ZSL, 2. fond, 41. doboz 1947/1726. 1.

szeket nem érintette a „háromnapos munkára” történő elhurcolás, „az internálás és kényszermunkára történő besorozás átlagosan a gyülekezetek 20–25%-át vitte el”.³⁴

A vidéken kikiáltott Kárpátontúli Ukrajna bábállamban, a szovjet csapatok segítségével, elindították az erőltetett szovjetesítést, amelynek keretében 1944–45-ben sor került az egyház és az állam, az egyház és az iskola szétválasztására; az egyház minden ingó és ingatlan vagyontárgya átment a hívek tulajdonába, a templomokat azonban állami vagyonná minősítették és elvették az egyházközségektől. Aztán 1945-ben az egyházi iskolák a falusi és városi tanácsok fennhatósága alá kerültek, s tilos lett azokban a vallásoktatás. 1946. január 22-én a Szovjetunió hivatalosan is magához csatolta az egykori Podkarpatját, amely eztán Zakarpatja lett, s Zakarpatszkaja oblaszty (Kárpátontúli terület) néven az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság egyik közigazgatási egységévé vált.

A reformátusok teljesen új, ismeretlen felekezetként kerültek a szovjet birodalom kötelékébe, s a hatalom nem tudta hová „tenni” őket. 1947 elején úgy gondolták, hogy őket is (akár a szabadegyházakat) be kellene olvasztani a birodalomban akkor már legálisan működő Össz-szövetségi Evangéliumi Keresztyén-Baptisták Közösségébe. Ez a folyamat azonban nem ment végbe.³⁵ Az 1948. január 1-jei adatok szerint 92 egyházközségben 82 lelkész szolgált,³⁶ mikor az év nyarán a református gyülekezetek is engedélyt kaptak az állami regisztrációra, s amely során a 92 egyházközségből 61 kapta csak meg az állami bejegyzést tevékenységének engedélyezésére. A működési engedélyt 20 helyileg választott gyülekezeti tagnak kellett igényelnie a területileg illetékes tanácsnál, akik aztán később az ún. Húszas Tanácsot alkották.³⁷ Ám a regisztráció utána az államhatalom kategorikusan megtiltotta a hitoktatást, a konfirmációra történő felkészítést és a belmissziót. Tehát a vallásgyakorlást visszaszorították a templom falai közé. Ezután az egyház belső szervezeti felépítésébe is belenyúlt a hatalom, s a történelmileg kialakult egyházmegyei-esperesi rendszer felszámolását szerették volna elérni, mert az egy irányítási központtal rendelkező szervezetet könnyebb volt nekik ellenőrizni. Erre a változtatásra végül 1949. december 23-án Ungváron került sor, ahol nyílt szavazással Gencsy Béla ungi esperest választották területi- vagy „főesperessé”, felszámolva ezzel az egyházmegyéket, az egyházkerületet és a püspöki tisztséget egyaránt.³⁸ Mindeközben folyamatosan tartóztatták le a lelkészeket: 1946 és 1951 között 18 református lelkészt és egy lelkész-segítőt tar-

34 = = Uo.

35 = = Erről bővebben lásd: Szamborovszkyné Nagy, 2020.

36 = = Войналович, 2005: 650, 680.

37 = = A Húszas Tanács az ortodox egyház gyülekezetszervezési rendszerének szovjet rendszer által elfogadott kiterjesztése volt minden más felekezetre, amelynek értelmében 20 helyileg választott gyülekezeti tag képviselte az egyházközséget az állam felé. Tagja volt a gondnok, a jegyző, a kántor, a harangozó, a pénztáros és a presbiterek.

38 = = ЦДАВОУ, Ф. 4648, оп.4, спр. 66, 2–3.

tóztattak le és ítélték 4 és 25 év közötti, javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre.³⁹

= = = A magyar református közösség helyzete – Az egyházi élet fellendülésének évei: 1953–1957

Kárpátalján 1953-ban a reformátusoknak volt a legtöbb be nem jegyzett, de működő egyházközsége, szám szerint 28 (ahogyan az 1. táblázatban is látható). Ezek az egyházközségek (különböző okok miatt) 1948 óta nem kaptak engedélyt a legális működésre, de a VKÜT ennek ellenére nem oszlatta fel azokat.⁴⁰ Részben ennek tudható be, hogy Petro Vilyhovij⁴¹ már 1953. július 24-én Ungvárra látogatott. Kiszállására a vidék sajátos földrajzi helyzete mellett annak unikális nemzetiségi és felekezeti összetétele is sarkallta. Ezt Kárpátaljai beosztottja tudomására is hozta: „*Ezekben a történelemformáló időkben több figyelmet kell szentelni a vidék felekezeteinek, elsősorban a római katolikusnak és reformátusnak.*”⁴² Vilyhovij Kijevbe visszatérve beszámolt moszkvai felettesének a Kárpátalján tapasztaltakról, s valószínűleg elégedetlenségét is kifejezte Raszputykóval szemben, mivel Poljanszkij még július hó folyamán külön jelzett levélben róttta meg a reformátusok miatt, akikről jelentéseiben szinte semmit nem közölt. A feddést ezen kívül konkrétan két egyházközség (az ungvári és munkácsi) működési engedélyének elfektetése is kiváltotta, amelyeket már 1952. október elején megadott Moszkva, de Raszputyko saját felelősségére visszartartott.⁴³ A rendezetlen és átláthatatlan ügyintézés kapcsán határozott úgy a moszkvai VKÜT vezetése, hogy soron kívüli ellenőrzést tartanak a reformátusok ügyében Kárpátalján. 1953. szeptember 21-én magas beosztású egyházügyi felügyelő érkezett Ungvárra A. R. Rumjancev személyében, akinek a megbízatása szerint a nem regisztrált református egyházközségek kérdését kellett megvizsgálnia és megoldási javaslatot megfogalmaznia (emellett Raszputyko tevékenységéről jelenteni).⁴⁴

39 = = A letartóztatásokról bővebben lásd: Fodor, 2017: 108–111.

40 = = Ezt a felekezetet végig kiemelt figyelemmel kísérték részben lelkészeik miatt, mert (ahogyan a VKÜT referense többször is kifejtette jelentéseiben) „ezek a papok mind egyetemi végzettséggel rendelkeztek, magasan képzettek voltak”, a hívek közül pedig szinte mindenkinek voltak rokonai a környező szocialista országokban: Magyarországon, Csehszlovákiában, Romániában.

41 = = Petro Vilyhovij 1945–1959 között állt az USZSZK Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának élén.

42 = = ЦДАВОУ, Ф.4648, оп.4, спр. 114, арк. 22.

43 = = Uo. 24. A két fent említett egyházközség 1953 augusztusában kapta meg működési engedélyét. Erről lásd: ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1114, арк. 250.

44 = = Rumjancev kiküldetése 1953. szeptember 21-től október 9-ig tartott.

s/sz	Egyházközség	Hívek száma	Lelkésze	A regisztráció megadásáról szóló megyei rendelet kelte
1.	Tiszaásvány	300	Ruszka Zs(igmond)	1952. 02. 25.
2.	Beregújfalu	650	Szilágyi (Endre)	
3.	Huszt	230	Szécsényi István	1952. 02. 25.
4.	Nagyszőlős	400	Lajos Sándor	1952. 02. 25.
5.	Técső	1 200	Gönczi (Miklós)	
6.	Tivadarfalva	200	nem volt saját lelkészük	
7.	Újlak	250	Sárkány (Lajos)	

4. táblázat. Az 1953 októberében még nem bejegyzett, de regisztrációra javasolt református egyházközségek⁴⁵

Ellenőrző körútja során (amely 18 napig tartott) Rumjancev végiglátogatta mind a 28 nem regisztrált egyházközséget, felkeresvén a település vezetőit, a lelkészeket, a Húszas Tanács tagjait, a járási végrehajtó bizottságok politikai osztályait. Tanulmányozva és mérlegelve a helyzetet, végül azt a javaslatot tette, hogy a fenti 7 közösséget önállóként, az alábbi 14-et pedig fiókegyházként kellene bejegyezni, mert utóbbiakhoz közel található működési engedéllyel rendelkező egyházközségek.⁴⁶

s/sz	Egyházközség	Melyik bejegyzett közösséghez van közel	Attól hány kilométer távolságra van
1.	Akli	Nevetlenfalva	2
2.	Asztély	Búcsú	4
3.	Bilke	Nagybereg	25
4.	Csepe	Feketeardó	1
5.	Csetfalva	Borzsova	–
6.	Gecse	Halábor	3
7.	Kígyós	Nagybereg	3
8.	Kisbégány	Nagybégány	2
9.	Mátyfalva	Fancsika	4
10.	Muzsaly	Borzsova	3

45 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1114, арк. 193–195. A táblázat saját szerkesztésű, a jelzett forrás adatai alapján.

46 = = Uo. 193.

s/sz	Egyházközség	Melyik bejegyzett közösséghez van közel	Attól hány kilométer távolságra van
11.	Rafajna	Gút	4
12.	Szernye	Barkaszó	2
13.	Tiszaújhely	Fancsika	3
14.	Verbőc	Feketepatak	1

5. táblázat. Az 1953 októberében regisztrációval még nem rendelkező, de főkegyháznak javasolt egyházközségek⁴⁷

Csak hat település esetében (Csap, Palló, [Korlát]Helmeç, Újdávidháza, Macsola és Tiszapéterfalva) javasolta, hogy hagyják meg az egyházközségeket eredeti állapotukban, mert remélhetőleg idővel maguktól is feloszlanak.

Rumjancev beszámolójából tudjuk, hogy több egyházközség regisztrációját még 1952 elején javasolta és határozatban hagyta jóvá a Kárpátaljai Területi Végrehajtó Bizottság (lásd 4. táblázat), ám azok Raszputyko személyes ellenzése miatt nem kaptak működési engedélyt. A moszkvai ellenőr az ország számára szerint ez nemcsak hogy felesleges, de ártalmas is lehet, mert a reformátusok már majd ötszáz éve ahhoz voltak szokva, hogy minden faluban volt templomuk. Több szocialista államban – mint Magyarország, Csehszlovákia, Románia, Lengyelország – szabadabb vallásgyakorlatot biztosítanak, az mégsem okozott eddig problémát. Az itteni magyaroknak pedig (Lengyelországot kivéve) mindenhol vannak rokonaik, akik előtt a regisztráció további megtagadása rossz színben tüntetheti fel a Szovjetuniót.⁴⁸ A kérdés felvetése és a döntés megszületése végül két évbe tellett a hivataloknak, de 1956 elejére az a 26 református egyházközség, amely saját templommal rendelkezett, engedélyt kapott a legális működésre.⁴⁹ S csak a csapi gyülekezet kérvényét nem fogadták be, mivel nem volt templomuk, azt ugyanis a második világháború idején szétlőtték.⁵⁰

Ennek a mindenre kiterjedő ellenőrzésnek köszönhetően tudjuk, hogy 1953 nyarán 56 református lelkész 89 közösségben szolgált a következő megosztásban: 28-an csak egyben, 21-en kettő, míg 6-an három egyházközségben. Ez a helyzet, vagyis a több településen történő szolgálat lehetőséget adott a lelkészeknek az egymás közösségeiben történő helyettesítésre, kisegítésre.⁵¹ Ezzel azonban megszegték a vallási kultuszokról szóló rendeletet, de a helyi tanácsok igazából nem törődtek vele, s Raszputyko sem szankcionálta a cselekedeteket (nagy valószínűséggel addig nem is szer-

47 == ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1114, арк. 196. A táblázat saját szerkesztésű, a jelzett forrás adatai alapján.

48 == Uo. 193.

49 == ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1116, арк. 104.

50 == Uo. 119.

51 == ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1114, арк. 201.

zett tudomást róluk). A moszkvai ellenőrt megdöbbsentette, milyen mélyen gyökerzik a vidék reformátusainak (és katolikusainak) hite, mert a párttagok is egyházi temetési szertartást kértek elhalálkozásuk utánra, s a kérvényeket még életükben megfogalmazták.⁵²

Megemlítendő, hogy a vidék református közösségének élén ekkor Gencsy Béla állt, akit a szovjet terminológiában dékánnak neveztek.⁵³ Rumjancev mélyreható beszélgetést folytatott Gencsyvel is, akiről nem volt negatív véleménye, mert meglátása szerint a dékán egyetlen alkalommal sem lépte túl saját hatáskörét, és tisztában volt kompetenciájával. Ezzel ellentétben Raszputyko rossz véleménnyel volt Gencsyről, amelynek már 1951 óta többször is hangot adott. Az 1953-as évi beszámolójában azzal vádolta a dékánt, hogy a regisztrációval nem rendelkező gyülekezetekhez engedéllyel rendelkező lelkészeket küldött, hogy ne zárják be azok templomait.⁵⁴ És valóban, mindkét fenti megállapítás helytálló Gencsy Béla tevékenységére, ugyanis a források azt támasztják alá, hogy nagyon figyelt a vallási törvények és rendeletek betartására és betartatására, de ezzel párhuzamosan a református közösségek érdekeit képviselte mindenkor és minden kérdésben. Azért volt elégedett vele a moszkvai ellenőr, mert ő a törvényismerőt és -tisztelőt látta benne, míg Raszputyko a felekezete érdekeit (a megengedett kereteken belül) minden eszközzel érvényesíteni akaró vezetőt, aki azonban nem hódolt be teljes mértékben a fennálló hatalomnak (vagy legalábbis személyesen neki nem).

A területi vallásügyi megbízott Gencsy tevékenységét negatívan minősítette, amikor 1953 őszén a derceni lelkész 50 fiatal konfirmációját írásban bejelentette a dékánnál. Gencsy a feljegyzéssel azonnal Raszputykónál állt meg, de utóbbi a hivatali formájában kifogástalan kérvényt visszautalta a dékán hatáskörébe.⁵⁵ Gencsy ezért nem tiltotta meg az első 25 fő csoportos vasárnapi ünnepélyes konfirmációját. A területi vallásügyi megbízott azonban berendelte magához a helyi párt- és Komszomol-titkárt, tanácselnököt, és „megmosta a fejüket”. A területi pártszervezet titkárát pedig kiküldte Dercenbe „rendet rakni”, aminek következtében a másik 25 fő végül is nem csoportosan, hanem egyesével-kettesével ugyan, de konfirmált.⁵⁶ Ugyancsak Gencsy marasztalta el Raszputyko az 1953. október 11-i fonsi lelkészbeiktatás ügyében, amelynek ünnepélyes templomi ceremóniáján Munkácsról és a környező településekről több mint 500 fő vett részt, miközben a kolhozföldeken jelentős mennyiségű betakarítatlan kukorica és burgonya maradt kint (Raszputyko szerint az egyházi

52 = = A forrás szövegében az ellenőr „vallási előítéletekről” írt. Lásd: uo. 204–205.

53 = = A dékán megnevezést 1949-től használták a szovjetek a református egyház élén álló személyre.

54 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1114, арк. 236.

55 = = A református lelkészek 1948–53 között nem végezhetek sem konfirmációs felkészítést, sem konfirmációt a fiatalság körében, mert különben elveszítették volna hivatali engedélyüket.

56 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1114, арк. 238.

eseményre történő készülődés miatt). Ez az eset egy tipikus korabeli lehetőséget tár fel, amely alkalmat adott arra, hogy más/több település reformátusai találkozzanak, illetve több lelkész igehirdetését is meghallgathassák. A lelkészbeiktatás (akár a templomszentelés) engedélyezése Gencsy Béla hatáskörébe tartozott, s a korabeli források szerint kivétel nélkül mindig beleegyezését adta azokra. Sőt, törekedett rá, hogy minden alkalmon jómaga is ott legyen. Hiába nevezte a szovjet hatalom dékánnak, a hívek püspökként emlegették maguk között, vagyis egyházi méltóság volt, akire a falusiak kíváncsiak voltak. Mivel a vallási törvények szerint a templom az állam tulajdona volt, az egyházközség csak akkor használhatta, ha rendben tartotta s időnként felújította. A felújítások a hívek jövedelméhez képest nagyon sokba kerültek, ezért Isten házának külső és belső megújítását nem tudták egyszerre megoldani, ennek ellenére minden gyülekezet nagyon vigyázott arra, nehogy rossz állagúnak minősítsék a templomukat, mert akkor az egyházközségtől is megvonhatták a működési engedélyt. Tehát elszórva, szakaszosan, de minden évben volt egy-két templomszentelés, ahol 500–600 hívő és 4-5 lelkész összegyűlhetett a környező településekről. Ilyen eseményre került sor 1954. szeptember 5-én az Ungvári járási Szalókán is, ahová a falu 400 lakosán kívül még 200-an érkeztek Bátyú, Eszeny, Ásvány és Csap településekről. A vallásügyi megbízott megint azzal vádolta Gencsyt, hogy elvonja a kolhoztagokat a betakarítási munkáktól. A dékán azonban azzal érvelt, hogy a vasárnap mindenképpen munkaszüneti nap, és a templomszentelés vasárnap volt. Ezenkívül a felújított templomokat mindig a püspökök szentelték fel, s különben is a falvakban augusztus 20. és szeptember 5. között aratási ünnepet szoktak tartani. Ez pedig annak a része volt a régi szokás szerint is.⁵⁷ Ezeket az ünnepi találkozókat továbbra is megtartották.

Gyakran visszatérő témája volt Gencsy és Raszputyko beszélgetéseinek előbbi azon igyekezete, hogy a szórványban, templom és lelkész nélkül maradt református gyülekezeteket rendszeresen látogatta, istentiszteleteket tartva a nagyobb egyházi ünnepek alkalmával. Meg az is, hogy 1950 óta újra meg újra kérvényezte, engedélyezzék a többi lelkésznek is a rotáció elve alapján történő igehirdetést ezekben a gyülekezetekben. Természetesen egyszer sem kapott rá engedélyt.⁵⁸

Az 1954. november 10-i rendelet nagyon hamar ismertté vált Kárpátalján, s a református egyházvezető maximálisan ki szeretne volna használni azt. A vidéket a késő sztálinizmus idejében mélyszegénység sújtotta, amely nem kerülte el a magyar falvakat sem, s aki csak tudott, menekülni próbált onnan. Nem voltak ez alól kivételek a református lelkészek sem, sokan törekedtek arra, hogy a falvakból a városokba költözhessenek. Gencsy azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a lelkésznek a gyülekezete között kell élnie, és annak ellenére sem engedte őket városban lakni, hogy néhányuknak bejegyzett lakásuk volt ott. A lelkészek közül volt, aki kifogásolta a dékán-

57 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1115, арк. 73–74.

58 = = Уо. 5.

nak ezt az eljárását, és a területi vallásügyi megbízottnál fellebbezett a döntés ellen. Ám a kérdést Raszputyko mindannyiszor visszautalta Gencsy hatáskörébe. Az elhivatottabb lelkészek azonban nem kíváncsoztak el gyülekezetükből,⁵⁹ s már nemcsak vasárnap délben tartottak istentiszteletet, hanem minden szombat este és hetente 3-4 alkalommal esténként is, magánházaknál. Mivel ezek nem munkaidőben történtek, a falusi tanács- és kolhozelnökök nem avatkoztak bele vagy tiltották meg, s nem is jelentették a területi központ felé. Ezek az alkalmak erősítették a hívek kapcsolatát az egyházal, és a közösségi érzést, miközben nem vontak maguk után semmilyen gazdasági kárt. Ezt még a vallásügyi megbízott is elismerte.⁶⁰ Ám megengedőbb rendelkezés ide, szabadabb légkör oda, nemcsak az olyan nagyobb egyházi ünnepeken, mint a karácsony, húsvét, pünkösöd számolták meg minden templomban a megjelent híveket, hanem minden áldott vasárnap is. A területi vallásügyi megbízott külön statisztikát vezetett a hozzá befutott jelentések alapján az összes felekezetről. Ezek a statisztikák pedig egyértelműen jelezték, hogy az 1952–1953-as évekhez képest a templomba rendszeresen járók száma folyamatosan növekedett.⁶¹ Végül 1955 nyarán, harmadszori nekifutásra (de több szakaszban) elindították a még működési engedély nélküli 26 református gyülekezet bejegyzési folyamatát,⁶² de ez csak a következő év végére fejeződött be.⁶³

A korabeli forrásokból érdekesen rajzolódik ki, hogyan próbálta Gencsy Béla folyamatosan tágítani a református egyház (és saját maga) mozgásterét. Ennek volt az egyik megnyilvánulása, hogy még 1955-ben azzal a javaslattal fordult az egyházközségekhez, hozzanak létre egy pénzalapot, amelyből a munkaképtelenné vált lelkészeket segíyezhetnék, mivel azok nem kaphattak állami nyugdíjat. Ebbe az alapba (az évi egy rubel/fő egyházadón túl) 50 kopeket terveztek beadni egyháztagonként. Ám ennek a pénzügyi alapnak a létrehozása felvetette a kérdést, hogy akkor a dékán mellé kellene egy segítő/ellenőrző tanácsot választani, ahogy az a régebbi időkben is volt.⁶⁴ Gencsy 1956 januárjában érezte elérkezettnek az időt arra is, hogy felvesse, a Kárpátaljai Református Egyház élén álló személyt ne dékánnak (декан) nevezzék ezután, hanem inkább a magyar püspöknek megfelelő orosz episzkop (епископ) szót használják. Az egyházon belül ekkor valójában már létezett egy háromfős csoport, akik segítették Gencsy munkáját, s egyházi szempontból döntést is hoztak a dékán elnevezés megváltoztatásáról, majd kérvényezték azt a vallásügyi megbízottnál.⁶⁵

59 == Maga Gencsy egész haláláig az Ungvári járási Szürte faluban lakott, nem költözött Ungvárra, pedig beosztása szerint megtehetette volna.

60 == ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1115, арк. 6.

61 == ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1116, арк. 8-10., 19-21., 62-65.

62 == Уо. 104-105., 119.

63 == ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1117, арк. 39-40.

64 == ДАЗО, Ф. Р-195, оп. 12, од.36. 41, арк. 1-2.

65 == A háromfős csoport tagjai Illyés István beregszászi, Petneházy Gyula mezőkaszonyi és Mitro István salamoni lelkészek voltak. Lásd uo. 4.

A vallásügyi hivatal területi, köztársasági és szövetségi vezetői között a felvetés (meglepő módon) belső vitát váltott ki: a kérést engedélyezzék-e, vagy sem? Végül március 27-én Moszkvából megérkezett az engedély, amely szerint a dékán ezután hivatalosan is mint a Kárpátaljai Református Egyház püspöke szerepelhet.⁶⁶ Gencsy Bélát hivatalosan és ünnepélyes keretek között, 1956. április 15-én avatták püspökké a szürtei református templomban. Ez a momentum valójában a reformátusok eredeti egyház-szervezetét próbálta visszaállítani, amelyet 1949-ben az állam durva beavatkozása bontott meg.

A püspökavatást követően Gencsy hivatalos látogatást tett Moszkvában a Szovjetunió Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának elnökénél, Poljanszkijnál.⁶⁷ S végre 1956 nyarára 89-re emelkedett a bejegyzett református egyházközösségek száma, amelyet 58 lelkész pásztorolt.⁶⁸ Fontos esemény volt a református közösség számára, hogy 1955–56 folyamán 14 elítélt református lelkész tért haza (a 18-ból) a kényszermunkatáborokból, s többségük ugyanoda került vissza szolgálni, mint ahonnan elhurcolták őket.⁶⁹ A hívek zöme örömmel várta és fogadta vissza a GULAG-táborokat megjárt hívő lelkészeit.

Tehát a kárpátaljai reformátusok számára az 1956-os év egyházszervezetük részleges visszaállításával, illetve az elítélt és kényszermunkára hurcolt papjainak visszatérésével kezdődött. Azonban az év őszén Magyarországon lezajlott forradalmi eseményeknek rájuk nézve is voltak negatív hatásai azon túl is, hogy lélekben a határ másik oldalán lejátszódó eseményekkel azonosultak, de csak titokban. Mindeközben a református püspök 1956 őszén tapasztalt ambivalens viselkedése akkor is és ma is sokakból értetlenséget váltott ki, mert miközben Gencsy Béla makacsul védte két, a magyar forradalom idején huzamosan Magyarországon tartózkodó lelkészét,⁷⁰ s nem ítélte el nyilvánosan Ravasz László püspök forradalom idején tett kijelentéseit és tevékenységét sem,⁷¹ eközben november 23-án meg- és/vagy aláírta azt az ENSZ-nek címzett levelet, amelyben cáfolta a magyar felkelők Szovjetunióba történő elhurcolásáról szóló híreket.⁷² Bár 1958 májusában az ún. „gálócsi csoport” ügyébe belekevert Gecse Endre lelkészt Gálócstól áthelyezte Husztra, nem sikerült megakadályoznia, hogy a lelkészt decemberben elhurcolja a KGB.⁷³

66 = = ДАЗО, Ф. Р-195, оп. 12, од.36. 41, арк. 18.

67 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1117, арк. 81.

68 = = Уо. 142.

69 = = ДАЗО, Ф. Р-195, оп. 12, од.36. 41, арк. 68., 87-89., 94., 110.

70 = = Horkay Lajos Salánkról több mint egy fél évet, Szécsényi István Husztról három hónapot tartózkodott Magyarországon a forradalom idején, lásd: ДАЗО, Ф. Р-195, оп. 12, од.36. 41, арк. 111, 115.

71 = = Уо. 112.

72 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1117, арк. 190.

73 = = Gecse Endre 1959 januárjában a KGB ungvári börtönében halt meg. Erről bővebben lásd: Gortvay, 2003; Váradi, 2006: 275.

= = A magyar református közösség helyzete – A megszorítások ideje: 1957–1964

Az államnak az egyházakhoz történő viszonyulásának változását először az 1957. november végén született korabeli dokumentumokban lehet fellelni, amikortól kezdve a területi vallásügyi megbízott soros jelentéseit (a szokásos közvetlen felettesein kívül) a területileg illetékes állambiztonsági osztályvezetőnek (КГБ) is elküldte, és nem adott engedélyt a Református Világszövetség titkárának fogadására Kárpátalján.⁷⁴ Erre azóta nem volt példa, hogy befejeződtek a koncepciók perек, vagyis 1951 óta. Aztán 1958 nyarán már teljes körű beszámolót kért a moszkvai vezetés a református egyházzal, amely 1944-től kezdődően vezette a közösség számbeli mutatóit, tevékenységének részletes bemutatásával, a templomlátogatási adatokkal, az egyházvezetés és lelkészek jellemzésével egyetemben.⁷⁵ És ugyancsak ebben az évben újra bekérték a papok tulajdonában található írógépek betűmintáit a belügyi és a vallásügyi osztályok számára, majd ettől kezdve a vasárnapi prédikációk másolatát újra be kellett nyújtaniuk, akár géppel, akár kézzel volt írva. Újra megszigorították a lelkészek tevékenységének ellenőrzését, s a gyermekekkel történt konfirmációs foglalkozások miatt 1958-ban megvonták a működési engedélyt Györke István beregújfalusi és Balog Miklós dávidházai lelkészekről.⁷⁶ A bíróság Petneházy Gyula mezőkaszonyi,⁷⁷ Huszti Béla kigyósi⁷⁸ és Papp István dédai lelkészeket pedig ezen túl még egy év kényszermunkára is ítélte.⁷⁹ A lelkész nélkül maradt gyülekezetekhez Gencsy a megmaradt lekipásztorok közül küldött szolgálni.

Az egyházra nehezedő, fokozódó nyomás az 1959-es évben a lelkészek teljes pénzügyi ellenőrzésével indult, amelyet a püspök sem kerülhetett el, s őt is megbírságotlák pénzügyeinek tisztázatlan volta miatt. Sőt, Gencsyt nem engedték külföldre utazni, még a baráti Csehszlovákiába sem. A püspök ekkor ajánlotta fel, hogy ha mindez a személye iránti bizalmatlanságból ered, ő szívesen lemond címéről. Épp ezt szerette volna elérni Raszputyko már 1951 óta, s kapva az alkalmon, azonnal javasolta is Moszkva felé, hogy egyben magát a püspöki címet is felszámolhatnák. Ám valójában Gencsy személye ellen nem volt kifogása a VKÜT központi vezetésének, csak őt is elérte a vallásellenes kampány „szele”. Ez Puzinnak a válaszleveléből egyértelműen kiolvasható, aki szerint nem kell sürgetni Gencsy lemondását, de amennyiben önként megteszi, akkor keresni kell helyére más személyt, mert a püspökség felszámolása nem időszerű.⁸⁰ Tehát az a „hintapolitika”, amit Gencsy mindaddig képviselt,

74 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1119, арк. 4., 10.

75 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1120, арк. 155–168.

76 = = ЦДАВОУ, Ф.4648, оп.4, спр. 239, арк. 16.

77 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1123, арк. 13.

78 = = ЦДАВОУ, Ф.4648, оп.4, спр. 257, арк. 216..

79 = = Уо. 192.

80 = = ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, д. 1122, арк. 39–40., 43.

úgy tűnik, akkor is működőképes volt, amikor 1959 végén komoly személycserék zajlottak le úgy az ungvári, mint a kijevei vallásügyi megbízotti posztokon, s az új hivatalnokok is szeretnék volna eltávolítani őt. Ám a moszkvai felettes (aki helyén maradt, és sok mindent tudott már Gencsyről) szerint meg kellett várni, amíg nyugdíjba vonul vagy jobblétre szenderül.

1. kép. Gencsy Béla püspök (jobb szélén) a szürtei református templom előtt, a presbiterek egy részével, az 1960-as évek közepén⁸¹

Az 1961 áprilisában kiadott „*Utasítás*” szerint csak meglévő templom mellett lehetett kérni egy vallási közösség bejegyzését. Ha pedig nem volt működési engedélye a közösségnek, akkor templomot se nem vehetett, se nem építhetett. Ez a súlyosan diszkriminatív tiltás széles mozgásteret biztosított a hatalom vallási közösségek szűkítését célzó politikájához. A templomot be lehetett zárni, ha a közösségtől megvonták a működési engedélyt, vagy ha annak állapotát nem találták kielégítőnek, esetleg ha a templom a településfejlesztés során útban volt. Utóbbi esetben az állam sem kompenzációt nem adott, sem új földterületet nem jelölt ki az esetleges új épület számára. A vallásellenes kampány idején ennek a bonyolult szabályozásnak esett áldozatul az 1960-as években a verbőci, a tekeházai, a bulcsúti, a péterfalvai és kajdanói református templom is, mivel a gyülekezetektől megvonták a működési enge-

⁸¹ = = A képet a rajta látható Katkó György presbiter (ő a nyakkendős úriember) dédunokája bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök neki.

délyt, s így a lelkész sem végezhetett a templomban szolgálatot. A hatóságok különböző okokkal magyarázták a bezárásokat, a nagyszőlősi járásban lévő Verbóc esetében például 1961-ben történt meg a bezárás az épület életveszélyes állapotára hivatkozva, ami nem állta meg a helyét, hisz (ahogy már esett róla szó) a gyülekezetek nagy gondot fordítottak templomaik karbantartására.⁸² Ugyancsak a nagyszőlősi járásban található Tekeházán a templom regisztrációját 1962. január 14-én vonták meg, és zárták be. Ám a gyülekezeti tagok, annak ellenére, hogy többszöri pénzbeli bírságot kellett fizetniük, beszőktek és lelkész nélkül jártak énekelni és imádkozni templomukba egész 1983-ig.⁸³

A munkácsi járáshoz tartozó Kajdanó református templomának regisztrációját is különös körülmények között vonták meg 1962 szeptemberében. 1960-ban új területi vallásügyi meghatalmazott került Ungvárra, aki 1960/61-ben végiglátogatva a vidék működő gyülekezeteit, Kajdanóban úgy ítélte meg, hogy igen kevesen járnak a református templomba. Ekkor történt az is, ahogy a települést (az akkor zajló adminisztratív rendezés során) a tőle másfél km-re fekvő Beregrákoshoz csatolták, ahol úgyszintén volt működő református templom. A kultuszokról szóló, hatályban lévő törvények értelmében egy településen csak egy református templom „üzemelhetett”, ezért Szalamatin 1962 nyarán betérjesztette a kajdanói templom regisztrációjának visszavonását a területi végrehajtó bizottsághoz. Utóbbi pedig jóváhagyta azt. Ám a református hívek makacsul ragaszkodtak templomukhoz, és hiába hirdette ki a falusi tanácselnök nekik a végzést szóban, ők írásban szerették volna látni, mondván, írásos határozat nélkül az nem érvényes. Az ügyben 1963-ban az egykori Húszas Tanács tagjai kétszer nyújtottak be kérvényt Szalamatinhoz, de az nem válaszolt nekik. Ezután 1964 tavaszán a kajdanóiak Kijevbe és Moszkvába küldték el panaszlevelüket, amelyet 96-an írtak alá.⁸⁴ A kellemetlen helyzetbe hozott hivatalnokok próbálták úgy megoldani a helyzetet, hogy ne legyen belőle nagyobb ügy, ám a templom a regisztrációját nem kapta vissza többet a szovjet korszakban.⁸⁵

Város/járás	Egyházközségek száma	Lelkészek száma
Ungvár városa	1	1
Csap városa	1	1
Munkács városa	1	1
Beregszászi járás	50	24

82 = = Erről a konkrét esetről bővebben lásd: Székely, (megj. alatt).

83 = = 1983-ban a templom minden berendezési tárgyát elégették, majd ravatalozóvá alakították át, ám többet már nem használták.

84 = = ЦДАВОУ, Ф.4648, оп.4, с. 374, арк. 193–196.

85 = = Ezt a templomot is gazdasági hasznosítás alá vették, tornyát még az 1960-as években lerombolták, nehogy emlékeztessen egykori funkciójára.

Város/járás	Egyházközségek száma	Lelkészek száma
Perecsenyi járás	18	11
Munkácsi járás	7	6
Husztai járás	2	2
Técsői járás	1	1
Mindösszesen:	81	47

6. táblázat. A református felekezet gyülekezeteinek és lelkészeinek megoszlás a Kárpátalján az 1963. december 29-i állapot szerint.⁸⁶

Ekkor Kárpátalja 81 református gyülekezetében hozzávetőlegesen 60 ezer hívőt tartottak nyilván,⁸⁷ és kilenc református közösség nem rendelkezett állami engedéllyel, amelyek közül nyolcnak 1961 után vonták vissza a regisztrációját.⁸⁸

= = = Összegzés

Végezetül elmondható, hogy a kárpátaljai reformátusok számára eseménydús időszakot jelentett a Hruscsov nevével fémjelzett évtized. A korszakban a református közösség meghatározó személyisége volt Gencsy Béla szürtei lelkipásztor, aki dékáni, majd püspöki címmel állt a Kárpátaljai Református Egyház élén, s mint az a személy, aki az állam felé képviselte felekezetét, nem volt könnyű helyzetben. A korabeli bonyolult helyzetben megtett egyes lépéseit mai ésszel felfogni szinte lehetetlen, hisz ha a püspök nincs legalább elfogadható kapcsolatban az állami szervekkel, azt a reformátusok közösségei szenvedték volna meg. Vagyis nyíltan szembeszegülni a szovjet hatalommal nem lehetett (vagy legalábbis csak a közösség számára is káros következményekkel). Valamiképpen együtt kellett működni a hatalommal a gyülekezetek túlélése érdekében. És ennek az együttműködésnek az eredményeképpen a reformátusok az 1953–57 közötti időszakban sok mindenben léptek előre:

- az 1948 óta illegálisan működő 26 gyülekezetük 1956 nyarára megkapták az állami működési engedélyt;
- 1955–56-ban 14 lelkészük tért vissza a kényszermunkatáborokból;
- az egyház vezetője visszakapta eredeti püspöki elnevezését;
- újra létezhetett hivatalosan a püspök munkáját segítő esperesi tanács;
- heti egyről 4-5-re emelkedett az egyházi alkalmak száma;
- újra tartottak konfirmációkat;

86 = = ДАЗО, Ф. Р-1490. оп. 2. од.36. 46. арк. 39–43. A táblázat saját szerkesztésű, a jelzett forrás adatai alapján.

87 = = ЦДАВОУ, Ф.4648, оп.2, спр. 403, арк. 7.

88 = = ДАЗО, Ф. Р-1490. оп. 2. од.36. 46. арк. 44.

- templomszenteléseket és lelkészbeiktatásokat rendeztek nagyszámú résztvevővel;
- pénzalapot hoztak létre a munkaképtelenné vált lelkészek segélyezésére.

Ekkor úgy tűnt, mintha bár lassan, de a normális meder felé terelődtek volna a dolgok. Ám az 1957-től kezdődő állami és pártrendelkezések vallásellenes kampánnyá szélesedtek, amely ugyan hangzatosan a szekták ellen irányult, de nem kevésbé sújtotta a többi felekezetet, köztük a reformátusokat is. Ennek hatására az állami szervek:

- visszatértek a lelkészi igehirdetések szó szerinti ellenőrzéséhez;
- öt református templomot zártak be;
- kilenc gyülekezettől vonták meg a működési engedélyt;
- az időszakban nyolc fővel csökkent a lelkészek száma: 5 lelkésztől konfirmációra történő felkészítés miatt vonták meg a működési engedélyt, közülük hármat újra javító-nevelő munkára ítélték, két lelkészt (kérésük ellenére) nyugdíjaztak, egynek pedig „engedélyezték” a Magyarországra történő áttelepülését.

Mindeközben megerősítették a gyermekek vasárnapi templomba járásának ellenőrzését, s a vasárnapi kommunista propagandatevékenységek számának emelésével, illetve a kultúrházakban tartandó foglalkozásokkal próbálták ellensúlyozni azokat. Ezekkel többnyire a városokban értek el sikert, a falvakban kevésbé. A reformátusok továbbra is ragaszkodtak templomaikhoz, lelkészeikhez, hitük gyakorlásához.

=== Rövidítések jegyzéke ===

Ф. = Фонд, fond

оп. = opis, opisz (levéltári állag jegyzéke)

д. = дело, gyelo (levéltári ügyirat, iratcsomó oroszul)

од.зб. = одиниця зберігання, odinicja zberihanja

(szó szerint = őrzési egység, iratcsomó ukránul)

спр. = справа, szprava (levéltári ügyirat, iratcsomó ukránul)

арк. = аркуш, árkus (oldal)

=== Levéltári-múzeumi források ===

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Москва / Orosz Föderáció Állami Levéltára, Moszkva. Фонд 6991 Совет по делам религий при Совете Министров СССР / 6991. fond. Az szszkksz Minisztertanácsa mellett működő Vallásügyi Tanács.

Опис 3. Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. 1944–1960 гг. / Opisz 3. Az szszkksz Minisztertanácsa mellett működő Vallási Kultuszok Ügyei Tanács. Az 1944–1960-as évek iratanyagai.

Опис 4. Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. Опись документальных материалов постоянного хранения за 1944–1965 гг. / Opisz 4. Az szszkksz Minisztertanácsa mellett működő Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsa. Az állandó megőrzésre küldött anyagok dokumentumai az 1944–1965-ös évekből.

- ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело ш4. – Материалы о работе уполномоченного по Закарпатской области 1952–1954 гг.
- ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело ш5. – Материалы о работе уполномоченного по Закарпатской области 1954 г.
- ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело ш6. – Материалы о работе уполномоченного по Закарпатской области 1955 г.
- ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело ш9. – Материалы о работе уполномоченного по Закарпатской области 1957 г. Т.2.
- ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело ш20. – Материалы о работе уполномоченного по Закарпатской области 1958 г. Т.1.
- ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело ш22. – Материалы о работе уполномоченного по Закарпатской области 1959 г.
- ГАРФ, Ф. 6991, оп.3, дело ш23. – Материалы о работе уполномоченного по Закарпатской области 1960 г.

- ГАРФ, Ф. 6991, оп. 4, дело 428. – Итоги единовременного учета фактически действующих на территории СССР религиозных объединений.

•

Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), Ужгород / Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, Ungvár.

Фонд Р-195. Уполномоченный совета по делам Русской православной церкви по Закарпатской области / Р-195. fond. Az Orosz Pravoszláv Egyház Ügyei Tanács kárpátaljai területi meghatalmazottjának iratai.

Фонд Р-1490. Уполномоченный совета по делам религиозных культов / Р-1490. fond, Vallási Kultuszok Ügyei Tanács kárpátaljai területi meghatalmazottjának iratai.

- ДАЗО, Ф. Р-195. оп. 12, од.зб. 41.
- ДАЗО, Ф. Р-1490. оп. 1. од.зб. 9.
- ДАЗО, Ф. Р-1490. оп. 1. од.зб. 11.
- ДАЗО, Ф. Р-1490. оп. 2. од.зб. 46.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ), Київ / Ukrajna Legfelső Hatalmi és Igazgatási Szerveinek Központi Állami Levéltára, Kijev. Фонд 4648. Рада в справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники: (об'єднаний фонд) / 4648. fond. Ukrajna Migrációs és Nemzetiségi Minisztériuma mellett működő Vallási Ügyek Tanácsa és annak elődei: (összevont fond).

Опис 2. Уполномоченный совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, дел за 1944–1965 гг., / 2. opis. Az szszksz Minisztertanácsa mellett működő Vallási Kultuszok Ügyei Tanács Ukrán szszk meghatalmazottjának 1944–1965-ös évekbeli anyagai.

Опис 4. Уповноважений Ради в справах релігійних культів при РНК РМ СРСР по УРСР дел за 1944–1965 гг. / 4. opis. Az szszksz Minisztertanácsa mellett működő Vallási Kultuszok Ügyei Tanács Ukrán szszk meghatalmazottjának 1944–1965-ös évekbeli anyagai.

- ЦДАВОУ, Ф. 4648, оп. 2, спр. 403.
- ЦДАВОУ, Ф. 4648, оп. 4, спр. 66.
- ЦДАВОУ, Ф. 4648, оп. 4, спр. 114.
- ЦДАВОУ, Ф. 4648, оп. 4, спр. 239.
- ЦДАВОУ, Ф. 4648, оп. 4, спр. 257.
- ЦДАВОУ, Ф. 4648, оп. 4, спр. 374.

Magyar Református Egyház Zsinati Levéltára (MRE ZSL), Budapest

- 2. fond, 41. doboz 1947/1726. Jelentés a Zakarpacka Ukrajnai Magyar Református Egyház helyzetéről, 1946. október 1-i állapot szerint.

=== Nyomtatásban és online elérhető források ===

Постановление ЦК КПСС, 1954

Постановление ЦК КПСС об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения. 10 ноября 1954 г.

Elérhető: <https://diletant.media/articles/39596726/>

(utolsó letöltés: 2020. augusztus 10.).

Программа КПСС, 1964

Программа Коммунистической Партии Советского Союза: принята XXII съездом КПСС. Москва: Политиздат.

РГАНИ. Ф. 4. оп. 16. д. 554. л. 5–13.

Записка Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам «О недостатках научно-атеистической пропаганды». г. Москва 12 сентября 1958 г. РГАНИ. Ф. 4. оп. 16. д. 554. л. 5–13. Подлинник.

Elérhető: <https://rusoir.ru/03print/03print-02/03print-02-239/>

(utolsó letöltés: 2020. augusztus 10.).

=== Sajtó ===

Правда, 1954: 1.

Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду. *Правда*, 1954. 24 июля.

Передовая.

=== Hivatkozott irodalom ===

Fodor, 2017

Fodor Gusztáv: A református egyház első évtizede Kárpátalja szovjetizálásának idején (1944–1954). In Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *Hadifogság, málenkij robot, gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboraiiba (1944–1953). Nemzetközi tudományos konferencia Beregszász, 2016. november 17–20.* Beregszász–Ungvár, „Rik-U” Kiadó.

Gereben, 2001

Gereben Ágnes: A szovjet egyházpolitika gyökerei. *Magyar Szemle*, Új folyam, x. évf. 11–12. sz.

Gortvay, 2003

Gortvay Erzsébet (szerk.): *Jó pásztor volt. Gecse Endre mártír tiszteletes emlékezete. Emlékkönyv.* Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.

Marosi, 2020

Marosi István (szerk.): *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 1945. évi sematizmusa.* (Bendász-hagyatéksorozat 3.) Beregszász, Bendász István Görögkatolikus Könyvtár és Levéltár.

Székely, (megj. alatt)

Székely Marianna: A verbőci református templom bezárásának körülményei. In „*Hívek maradtak bajban, vészen...*” *Fejezetek a kárpátaljai református egyház XX. századi történetéből.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottság – Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány.

Szamborovszkyné Nagy, 2020

Szamborovszkyné Nagy Ibolya: Hogyan nem lettek a kárpátaljai reformátusok a szovjet baptisták egyházába beolvasztva 1947-ben? *Kárpátalja*, xx. évf. 18. (1005.) sz., május 7.
Elérhető: <https://karpataljalap.net/2020/05/10/hogyan-nem-lettek-karpataljai-reformatusok-szovjet-baptistak-egyhazaba-beolvasztva-1947>
(2020. augusztus 12.).

Váradi, 2006

Váradi Natália: Az 1956-os forradalom kárpátaljai eseményei. In Szesztay Ádám (szerk.): *Együtt. Az 1956-os forradalom és a határon túli magyarok.* Budapest, Lucidus Kiadó.

Бондарчук, 2012

Бондарчук, П. М., Даниленко, в. м. Особливості релігійної ситуації в УРСР (середина 1950-х – перша половина 1960-х років). Науковий вісник Миколаївського національного університету імені в. о. Сухомлинського. Сер.: *Історичні науки*. – Вип. 3.33.

Войналович, 2005

Войналович, Віктор. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*: [монографія]; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – Київ: Світогляд.

Заватски, 1995

Заватски, В. *Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны*. Москва.

Курганская, 2011

Курганская, Е. А. Обострение церковно-государственных отношений в Беларуси (1958–1964 гг.) / *Сборник работ 67 научной конференции студентов и аспирантов Белорусского государственного университета. 17-20 мая 2010 г.*, Минск. В 3 ч. Минск: Изд. центр БГУ, Т. 3.

Мицель, 1998

Мицель, Михаил: *Общины иудейского вероисповедания в Украине (Киев, Львов: 1945–1981)*. – Киев.
Elérhető: <http://judaica.kiev.ua/old/eg9/mizel/miz3.htm>
(utolsó letöltés: 2020. augusztus 4.).

Петров, 2013

Петров, с. в. Молитовні будинки в контексті релігійної політики СРСР щодо євангельських церков у 1940–1960-і роки. *Наука. Релігія. Суспільство*, №1.

Советов

Советов, И.М. (Одинцов М. И.). *Совет по делам религиозных культов при СНК СССР в 1944–1945 гг.: обязанности и сфера компетенции, организационная структура и основные направления деятельности*. Российское Объединение Исследователей Религии.
Elérhető: <https://rusoir.ru/president/president-works/president-works-186/>
(utolsó letöltés: 2020. augusztus 4.).

Степанов, 2009

Степанов, Владимир: Работа по отрыву от церкви. *Мирт* №1 (66).

Elérhető: <https://gazeta.mirt.ru/stat-i/obschestvo/post-1348/>

(utolsó letöltés: 2020. augusztus 7.)

Kulcsszavak

=====

egyházak, református egyház, Szovjetunió

/ Hungarians in the Reformed Church in the Soviet Union in the Period of the Persecution of Churches under Khrushchev /

After Stalin's death there was a certain degree of liberalisation in the Soviet Union in the relationship between the churches and the state. Consequently, the activities of religious organisations became more intense. Members of the Reformed Church in Transcarpathia had managed to obtain state permission for their 26 unregistered communities by 1955/56, they could use the bishop titles officially again, the council of deans was re-established, the number of religious events increased, and confirmations were held again. But after Khrushchev gained total power in March 1958, a coordinated legislation process began with a series of consecutive laws, which later developed into a real persecution of religion. Religions and churches were declared to be one of the main enemies of the Soviet way of life, and they were preparing to "exterminate religious 'deviations' forever". At the 21st congress of the CPSU in 1959, the first secretary said: "At the end of the Seven Year Plan we will show that last priest on television."

In my research I used the documents of the representative of the Council of Religious Affairs were mainly used, which were prepared at various levels of the Soviet bureau of religious affairs. The largest amount of documents are held in the Central State Archives of the Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine in Kiev, and almost the same number of documents can be found in the State Archive of the Russian Federation in Moscow. The smallest number are held in the State Archives of Transcarpathian Oblast. Unfortunately, none of the archival fonds are intact. These sources mainly shed light on the church organisation, the processes and events that determined the actions of the leaders, and some elements of the lives of communities and pastors in the Hungarian Reformed Church communities which were stuck in the westernmost end of the former Soviet empire in the Khrushchev era.

= Társadalomtörténeti mélyfúrások =
////////////////////////////////////

